
BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDEKİ TÜRK VE ERMENİ KAYIPLARI

TURKISH AND ARMENIAN LOSSES DURING WORLD WAR I

Ömer Lütfi Taşcıoğlu*

*Geliş Tarihi: 30.11.2015
(Received)*

*Kabul Tarihi: 04.07.2017
(Accepted)*

ÖZ: Bu çalışmada Birinci Dünya Harbi ve sonrasında Ermeni katliamında hayatını kaybeden Türkler ile Rus istilası ve Ermeni katliamı nedeniyle topraklarını terk etmek zorunda kalan Türklerin durumları zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin durumlarıyla mukayeseli olarak incelenmiştir. İnceleme sonucunda Türk kayıplarının zorunlu göç sırasındaki Ermeni kayıplarından çok daha fazla olduğu, ayrıca göçe tabi tutulan Ermenilerin 3,5 katı kadar Türk'ün Rus istilası ve Ermeni katliamından kurtulabilmek için topraklarını terk ederek mülteci durumuna düştüğü ve mülteci Türklerin 2/3' ünün yollarda hayatını kaybettiği belgelere dayalı olarak ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tehciri, Ermenilerin Zorunlu Göçü, Türk Göçü, Ermeni Kayıpları, Türk Kayıpları

ABSTRACT: In this article, the situation of Turks who were massacred by Armenians and the Turks who had to leave their land because of Russian invasion and Armenian massacres are compared with the situation of the relocated Armenians, during and after the World War I. It is evidenced by documents that the losses of Turks were much higher than the losses of Armenians, and the number of Turkish migrants who had to leave their land because of the Russian invasion and the Armenian massacre were about 3.5 times higher than that of the relocated Armenians. It was also evidenced that 2/3 of Turkish migrants had lost their lives during their migrations.

Keywords: Armenian Deportation, Armenian Relocation, Turkish Relocation, Armenian Losses, Turkish Losses

* Dr., ANKA Enstitüsü Bilimsel Danışma Kurulu Üyesi, Ankara/TÜRKİYE,
omertascioglu@gmail.com

GİRİŞ

Birinci Dünya Harbi döneminde Osmanlı Devleti beşi asli, üçü tali cephe olmak üzere sekiz ayrı cephede savaşırken Ermenilerin çıkardığı isyanlar devleti zayıf düşürmüş ve Osmanlı orduları bir yandan bu cephelerde savaşırken, diğer yandan isyanları bastırmak ve asayişini sağlamak için cephe gerisine de kuvvet ayırmak zorunda kalmış, bu durum Türk ordusunun askerî harekâtını zaafa uğratmıştır.

Bu dönemde Ermeniler silahlı çeteler kurmuş ve erkekleri askerde olduğu için sadece kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan Türk köylerinde katliama başlamıştır. Bölgenin nüfus yapısını değiştirerek bağımsız bir Ermenistan kurma amacına yönelik Ermeniler katliamın yanı sıra Osmanlı Ordusu'na zarar verecek pek çok girişimde de bulunmuştur. Silahaltındaki Ermeniler silahları ile birlikte Osmanlı Ordusu'ndan firar ederek düşman ordularının saflarına katılmış, geride kalan Ermenilerin bir bölümü ise düşman orduları lehine casusluk yapmış, Türk ordusunun ikmal konvoylarına saldırmış ve Ermeni fırıncılar yaptıkları ekmeklerle Osmanlı askerlerini zehirlemiştir¹. Söz konusu fiiller gerek o dönemdeki gerekse günümüzdeki devletlerin ceza yasalarında vatana ihanet suçunu oluşturmakta² ve bu suç için bu ülkelerin yasalarında idam³ ya da müebbet hapis cezası öngörülmektedir. Buna rağmen Osmanlı Devleti isyancı Ermenileri çoğu kez yabancı ülkelerin de baskıları nedeniyle affetmiş, ancak affedilenler yeniden isyan ederek düşman orduları lehine faaliyetlerine ve sivil halkı katletmeye devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, tüm ikazlara rağmen Ermenilerin masum sivil halkı katletmeye ve ordunun askerî harekâtını sekteye uğratmaya devam etmesi üzerine 24 Nisan 1915'te Ermeni Komite Merkezlerinin kapatılarak evrakına el konulması ve komite liderlerinin tutuklanması kararını almış, bu kapsamda 77.735 Ermeni'nin yaşadığı İstanbul'da 235 Ermeni komite liderinin tutuklanması kararlaştırılmıştır. Ermeniler tarafından Türklerin Ermenilere soykırım uyguladığı tarih olarak kabul edilen 24 Nisan tarihi esasen zorunlu göç kararının alındığı tarih olmayıp, bu tarihten 1 ay 3 gün öncesine rastlayan, Ermeni komite liderlerinin tutuklanarak silah ve evrakına el konulduğu ve komite merkezlerinin kapatıldığı tarihtir.

24 Nisan tarihi sadece Ermeni komite liderlerinin tutuklandığı tarih de değildir. Bu tarih aynı zamanda Türk milletinin kaderinin tayin edileceği çok

¹ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 164.

² Horst Brune, Hochverrat und Landesverrat, in rechtsvergleichender Darstellung auf Grund der neuesten strafrechtlichen Entwicklung Breslau Neukirsch, 1937, s.64.

³ Şeref Ünal, "*Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 90.

önemli bir savaşı başlatmak üzere Gelibolu yarımadasına çıkarma yapacak İngiliz, Fransız, Hint ve Anzak birliklerinin çıkarma bölgelerine intikal halinde olduğu ve ertesi sabah alacakaranlık başlangıcından itibaren çıkarma yapmaya başlayacakları günün bir gün öncesidir. 24 Nisan'da İstanbul'daki Ermeni komite liderleri tutuklanarak silahlarına el konulmamış olsaydı Ermeni komite liderlerinin düşman birliklerinin çıkarma harekâtı ile koordineli olarak İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında iç kalkışmayı başlatacağı ve çıkarma kuvvetlerine karşı savaşacak Osmanlı birliklerinin harekâtını da zora sokarak düşman kuvvetlerine destek sağlayacağı gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır.

24 Nisan 1915'te Tutuklanan Ermenilerin Akibeti ve Zorunlu Göç Kararı

Osmanlı arşiv belgelerine göre 24 Nisan 1915'te haklarında tutuklama kararı verilen 235 Ermeni komite liderinden yakalanabilenlerin sayısı 226 kişidir. Tutuklananlarla birlikte 19 Mavzer, 74 Martini, 111 Winchester, 96 Manliher, 78 Gıra, 358 Filovir, 3591 tabanca ve 45221 adet mühimmat ele geçirilmiştir⁴. Tutuklanarlardan 155'i Çankırı'ya, 71'i ise Ayaş'a gönderilmiştir.⁵

Ancak söz konusu komite liderleri hapisaneye konulmamış, ikişer-üçer kişilik gruplar halinde yazlık evlere yerleştirilmiş ve şehir/kasaba içinde serbest olarak dolaşmalarına müsaade edilmiş, sadece günde bir kez polis karakoluna uğrayarak bölgeyi terk etmediklerini göstermeleri mecburiyeti getirilmiştir⁶. Hatta bunlardan Arşak oğlu Mardiros ile Arşak Diradoryan adlı Ermeniler maddi durumlarının iyi olmadığını belirterek kendilerine maddi yardım yapılması talebinde bulunmuş ve talepleri kabul edilmiştir.⁷

Yapılan tahkikat sonucunda İstanbul'da göz altına alınarak Çankırı'ya gönderilen Ermenilerden 35'inin suçsuz olduklarına karar verilerek İstanbul'a dönmelerine izin verilmiş, 25'i suçlu bulunarak Ayaş'a nakledilmiş, 57'si ise Zor bölgesine sevk edilenlerle birlikte Zor'a gönderilmiştir. Yabancı uyruklu komite lideri 7 Ermeni'den 3'ü sınır dışı edilmiş, 4'ü ise hapiste tutulmaya devam edilmiştir. Kalan Ermenilerden 31'i affedilmiş, bunlardan 13'ü İzmit'e, 10'u

⁴ Yusuf Sarınoy, "What happened on April 24, 1915? The Circular of April 24, 1915, and the Arrest of Armenian Committee Members in Istanbul, *Int. Turkish Studies* Vol 14, Nos.1&2, 2008, s.78

⁵ Dahiliye Nezareti, Emniyet Umum Müdürlüğü 2. Şube, Arşiv No: 10/73 Ek. 2-3

⁶ Yusuf Sarınoy, agm, s.79

⁷ Yusuf Sarınoy, agm, s.79

Eskişehir'e, 2'si Kütahya'ya, 2'si Bursa'ya, 2'si Kastamonu'ya, 1'i Geyve'ye, 1'i ise Kayseri'ye gönderilmiştir.⁸

Ayaş'ta tutulan komitecilerden Taşnak lideri Serkis Bağdıkyan 9 Mart 1918'de ölmüş,⁹ 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Karnik Madukyan, Kirkor Hamparsumyan ve Pantuvan Parzisyen serbest bırakılmış¹⁰, kalanlar ise İngiliz işgal kuvvetlerinin İstanbul'u işgalinden sonra salıverilmiştir.¹¹

Ermeni komite liderlerinin tutuklanması kararından sonra da Ermenilerin isyan ve katliamlarını sürdürmeleri üzerine Osmanlı Devleti 27 Mayıs 1915'te Ermenilerden isyan edenlerin ve çete kurarak sivil halkı katledenlerin buldukları bölgelerden çıkarılarak Osmanlı Devleti toprakları içinde yer alan ancak savaş bölgesinden uzakta olan Şam ve Musul gibi vilayetlere nakledilmelerini kararlaştırmıştır. Bununla beraber Anadolu'daki Ermenilerin tamamı göçe tabi tutulmamış, tutulanların ise daha sonra yerlerine dönmelerine izin verilmiştir.

Osmanlı Devletindeki Ermeni Sayısı ve Göç Ettirilen Ermenilerin

Miktarı

Osmanlı Devleti Dahiliye Nezareti Sicil Umum Müdürlüğüne yapılan 1914 yılı sayımlarına göre Osmanlı coğrafyasının tamamında yaşayan Ermeni sayısı 1.294.851 kişidir¹². Bu rakam sadece zorunlu göç uygulamasının yapıldığı Anadolu topraklarındaki Ermenilerin sayısını göstermemektedir. Bu rakama o dönemde Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde yer alan ancak göç uygulamasıyla hiçbir ilgisi bulunmayan diğer bölgelerde yaşayan Ermeniler de dâhildir. Göç uygulamasının yapıldığı Anadolu topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısı ise farklı kaynaklar tarafından 736.000-872.000 kişi arasında verilmektedir¹³. Bunlardan bir bölümü kendi istekleriyle başka ülkelere göç etmiş, bir bölümü göç kararına tabi olmamak için din değiştirerek Müslüman olmuş, diğer bir bölümü ise göçten muaf tutulmuştur.

Cemiyet-il Akvam (CA) Mülteciler Komitesi Başkanı Fridtjof Nansen harpten önce başka ülkelere göç eden Ermenilerin sayısına ilişkin olarak Osmanlı topraklarından 400.000 Ermeni'nin Ermenistan'a, 40.000 Ermeni'nin İran'a

⁸ Dahiliye Nezareti, Emniyet Umum Müdürlüğü 2. Şube, Arşiv No: 10/73 Ek. 2-3

⁹ Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi 54-A/366

¹⁰ Dahiliye Nezareti, Emniyet Umum Müdürlüğü 2. Şube, Arşiv No: 63/54, 93/120

¹¹ Yusuf Sarıncay, agm, s.82

¹² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.136-143

¹³ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu yayınları, s. 36-37; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1880-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s.226-227

geçtiğini rapor etmiştir¹⁴. CA'nın 21.9.1929 tarihli Resmî Gazetesine göre Türkiye'den Rusya'ya geçerek Rus ordusunda Türkiye'ye karşı savaşırken hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı ise 200.000'dir¹⁵. Ermenistan Taşnak Cumhuriyeti (28.5.1918–2.12.1920) idaresinde Ermenistan'da hastalıktan ölen 200.000¹⁶ Ermeni de bu rakama ilave edildiğinde Kafkaslarda zorunlu göç nedeni dışında ölen Ermenilerin sayısı 400.000 kişiye ulaşmaktadır.

Göçten muaf tutulan ve Ermenistan'a geçen Ermenilerin sayıları konusundaki bilgiler Almanya'nın Halep konsolosu ile Near East Relief'in raporlarında ve tanınmış Alman siyaset yazarı Paul Rohrbach ve arkadaşlarının Alman Kayser'ine yazdıkları mektupta da yer almaktadır. Almanya'nın Halep konsolosu "Batı Anadolu'da 27.200, İstanbul ve Edirne'de 164.000, Suriye, Filistin ve Bağdat'ta 13.500 olmak üzere toplam 204.700 kişinin sürgünden muaf tutulduğunu¹⁷ bildirmektedir. Bu miktara zorunlu göçten kurtulmak için din değiştirerek Müslüman olan 95.000 Ermeni¹⁸ de ilave edildiğinde göç ettirilenlerden sonra Anadolu'da 300.000 kadar Ermeni'nin sağ olarak bulunduğu ortaya çıkmaktadır. American Near East Relief'in raporunda da Ekim 1920 tarihi itibarıyla Ermenistan'da Türkiye'den gelen 350.000 Ermeni göçmenin bulunduğu bildirilmektedir¹⁹. Bu durum savaş nedeniyle Ermenistan'a geçen Ermenilerin önemli bir bölümünün geri dönüş kararnamesiyle tekrar Anadolu'ya döndüklerini göstermektedir.

Paul Rohrbach ve arkadaşlarının 6 Ocak 1918'de Berlin'den Kayser'e yazdıkları mektupta ise İstanbul, İzmir ve Kafkaslara kaçan toplam 700.000 Ermeni'nin zorunlu göçten kurtulduğu ve Batı Anadolu'da 300.000 Ermeni bulunduğu²⁰ bildirilmiştir.

İngiliz ve Fransızlar tarafından Mısır'a nakledilen Musa Dağındaki 4049 Ermeni²¹, ABD'ye göç eden 10.000 Ermeni²², Yunanistan'a göç eden 50.000

¹⁴ League of Nations (Cemiyet-i Akvam) Resmî Gazetesi, 21.9.1929

¹⁵ League of Nations..., 21.9.1929

¹⁶ Justin Mc Carthy, *Muslims and Minorities*, The New York Press, New York and London, 1983, s. 129-130

¹⁷ Hikmet Özdemir, vd. age. s. 94

¹⁸ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 253

¹⁹ Hikmet Özdemir, vd. age. s. 92

²⁰ Kemal Çiçek, age, s. 253

²¹ Kemal Çiçek, age, s. 255; NARA 867.4016/207

²² Hikmet Özdemir, vd. age. S.165; Annual Report of the Commissioner General of Immigration of the Secretary of Labor, Government Printing Office, Beginning 1895-1932.

Ermeni, Fransa'ya göç eden 40.000 Ermeni ve diğer ülkelere göç eden 60.000 Ermeni²³ de dikkate alındığında Ermenilerin önemli bir bölümünün diğer ülkelere salimen ulaştıkları ve savaş sona erdikten sonra Ermeni nüfusunun büyük bölümünün hayatta oldukları görülmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler Osmanlı Devletindeki Ermenilerin önemli bir bölümünün harpten önce başka ülkelere göç ettiklerini, bir bölümünün ise göçe tabi tutulmayarak Anadolu topraklarında kaldığını göstermektedir.

Zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin miktarı konusunda gerek Osmanlı arşivlerindeki bilgiler gerekse o döneme ait yabancı kaynaklarda yer alan bilgiler büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu konudaki önemli araştırmacılarından Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak göçe tabi tutulan Ermeni sayısını 438.758²⁴, göç noktalarına ulaşan Ermeni sayısını ise 382.148²⁵ olarak vermektedir.

Prof. Dr. Kemal Çiçek ise, Halaçoğlu'nun verileri sadece Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü 2. Şubesi kaynaklarına dayandırıldığından göç ettirilen Ermenilerin sayısının Halaçoğlu tarafından verilen miktarlardan biraz daha yüksek olduğunu ve ABD kaynakları dikkate alındığında göç ettirilen Ermenilerin sayısının 500.000'i geçtiğini²⁶ ifade etmektedir.

Halep'teki Amerikan konsolosu Jackson 3 Şubat 1916 tarihli sürgün edilenler listesinde 486.000 Ermeni'nin bulunduğunu, 8 Şubat 1916 tarihli raporunda ise göç bölgesinde 500.000 civarında sürgün Ermeni bulunduğunu rapor etmiştir²⁷. Söz konusu raporlar göç ettirilen Ermenilerin büyük bölümünün göç yerlerine ulaştığını göstermektedir.

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin göç kabilelerinin güvenliğinin sağlanabilmesi için kabilelere genellikle jandarmalardan teşkil edilen emniyet müfrezeleri refakat ettirmesine rağmen kabilelere bazı bölgelerde eşkıyalar tarafından saldırılar yapılmıştır. Saldırganlar önce kendilerine engel olabilecek emniyet müfrezelerine saldırarak onları ortadan kaldırdıktan sonra göç eden Ermeni kabilelerini hedef almıştır. Eşkıya saldırıları sonucunda 500 kişinin Erzurum-Erzincan arasında, 2000 kişinin Urfa-Halep arasında Meskene' de, 2000 kişinin Mardin civarında katledildikleri, 5000 kişinin de Dersim bölgesinden geçen

²³ Kemal Çiçek, age, s. 255.

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Sayı 90, Ankara, s. 72-77; Dahiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü 2. Şube Arşivi 68/71, 68/80-83-84, 68/101, 57/110 .

²⁵ Yusuf Halaçoğlu, age, Ankara, s. 72-77; Dahiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü 2. Şube Arşivi 68/71, 68/80-83-84, 68/101, 57/110.

²⁶ Kemal Çiçek, age, s. 249

²⁷ Hikmet Özdemir, vd., age, s 75; US Archives NARA 867.48/271: Ek 310

kafilelere yapılan saldırılar sonucunda öldürüldüğü²⁸ Osmanlı arşiv belgelerinde kayıtlıdır. Ayrıca yollarda açlıktan da ölümler olduğu²⁹, bunun dışında göç ettirilen Ermenilerden 25.000-30.000 kadarının Osmanlı askerleri ve halkında da önemli kayıplara neden olan tifo, dizanteri gibi hastalıklardan öldüğü³⁰ tahmin edilmektedir. Osmanlı arşiv belgelerine göre eşkıya saldırıları, açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle göç yerlerine ulaşmadan hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı 56.610'dur.³¹

Göçler sırasında Ermenilere yapılan saldırılar ya da kötü muamele nedeniyle çok sayıda kişi Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde yargılanmış, yargılananlardan 1397 kişi idam dahil çeşitli cezalara çarptırılmış³² ve yargılamalar bizzat Talat Paşa tarafından takip edilmiştir. Ancak cezalandırılanlar arasında gerçekten suçlu bulunanlar olduğu gibi İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinden sonra iç ve dış baskılar³³ ve özellikle Ermeni kilisesinin telkinleriyle cezaya çarptırılan birçok masum insanın da bulunduğu gerçeği dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Göç Ettirilen Ermeniler İçin Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti zorunlu göçe tabi tutulan şahısların geride bıraktıkları mallarının düzenlenmesi hususunda da tedbirler almış ve Hükümet 26 Eylül 1915 tarihli geçici bir kanun çıkararak söz konusu malların korunmasını³⁴ üstlenmiştir.

Taşınabilir mallardan bozulabilecekler oluşturulan heyetler tarafından müzayede ile satılmış ve bedelleri sahipleri adına emaneten mal sandıklarına aktarılmıştır. Satılan malların cinsi, miktarı, değeri, kime satıldığı gibi bilgiler özel defterlere kaydedilerek heyet tarafından onaylandıktan sonra tutanak tutularak

²⁸ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, age, s. 77; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi: No. 57/51, 57/71, 59/244, 56/140, 55-A/144, 54/406, 54-A/73, 54-A/248

²⁹ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, age, s. 77; Başbakanlık Arşivi ŞFR. No: 57/110;

³⁰ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, age, s. 77; Dahiliye Nezareti, Emniyet Umum Müdürlüğü 2.Şube, Nr: 68/81

³¹ Yusuf Halaçoğlu, age, s. 77

³² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:5, Ankara, s.149-150; Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Hazine-i Evrak, Karton 178, Dosya:23

³³ Ferudun Ata, *"İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları"*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 290

³⁴ İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi* IV, 14 (1994), s. 121.

tutanağın aslı Hükûmete, resmi kopyası ise Geride Bırakılan Mallar Komisyonu'na verilmiştir.³⁵

Osmanlı Hükûmeti zorunlu göç uygulamasına başlamadan önce bütün vilayetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kafilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gereken tedbirlerin alınması ve yiyecek stoklanması talimatını vermiştir.³⁶ İhtiyaçların tespit ve temini için İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey (Kaya) bizzat görevlendirilmiş ve sevkiyat sırasında kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için sancak ve vilayetlere ödenek tahsis edilmiştir.³⁷ Nakledilecek Ermenilerin mal ve can güvenliğinden mahalli idareler, iskânlarına kadar işçilerinden ve mesleklerinin icrası için gerekli ödeneğin tahsisinden ise Hükûmet sorumlu tutulmuştur.

İçişleri Bakanlığı göçe tabi tutulan Ermenilerin emniyetle yerlerine ulaşmalarını temin etmek üzere de tedbirler almıştır. Göçe tabi olan Ermenilerin naklinde esas taşıma vasıtası olarak tren ve nehir yolu kullanılmıştır. Batı Anadolu'dan iskân mahalline gönderilenlerin tamamına yakını trenlerle nakledilmiştir. Cizre yolu ile sevk edilenler de trenle ve "şahtur" denilen nehir kayıklarıyla taşınmıştır. Tren ve nehir nakliyatının bulunmadığı yerlerde kafileler hayvan ve arabalarla belli merkezlere toplanmış ve buradan trenlere bindirilmiştir.

Zor şartlara ve imkânsızlıklara rağmen Hükûmetin, göçe tabi tutulan Ermenileri bir intizam içerisinde yeni yerleşme alanlarına sevk ettiği yabancı misyon görevlileri tarafından da doğrulanmaktadır. Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward I. Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Henry Morgenthau'a gönderdiği raporda: "Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen Hükûmetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu"³⁸ belirtmiştir.

Edward I. Natan' ın, 11 Eylül 2015 tarihli raporu ise şu şekildedir:

"478 sayılı gönderimden beri (30 Ağustos 1915 tarihli rapor) yüz binlerce Ermeni daha buraya ulaştı ve Halep'e sevk ediliyorlar. Şam'daki kampta hastalar için bir hastane oluşturulmuş ve ziyaretim sırasında 50 hasta tedavi görüyordu.

³⁵ Ömer Lütfi Taşcıoğlu, *Türk-Ermeni İlişkilerindeki Tarihsel Gerçekler*, Talat Paşa Komitesi Yayın No:1, İstanbul, 2015, s.13

³⁶ Yusuf Halaçoğlu, age, s. 66; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi: No. 55-291, 55-341, 55-A/17, 55-A/77, 55-A/135, 57/110

³⁷ Yusuf Halaçoğlu, age, s. 66-67; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi: No: 55-A/17, 53/305

³⁸ Yusuf Halaçoğlu, age, s.58; Dahiliye Nezareti, Emniyet Umum Müdürlüğü 2. Şube, No: 2D/13

Aldığım bilgilere göre kampta ölen yok ve Hükümet bütün sürgünlere yiyecek dağıtıyor."³⁹

Osmanlı Devleti göç ettirilen Ermenilere göç yolunda sağladığı yardımları göçten sonra da sürdürmüş ve bunlara yeni gittikleri yerlerde tapulu ev, tarıma elverişli arazi, mesleklerinin icrası için alet, sermaye ve tohumluk vermiştir. Ayrıca zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan borçları ertelenmiş ya da tamamen silinmiş ve suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir.⁴⁰

Göçün Durdurulması ve Geri Dönüş Kararnamesi

Göç sırasında zaman zaman sevkiyat durdurulmuş ve henüz iskân yerlerine varmamış, yani yollarda olan Ermenilerin buldukları vilayet dahiline yerleştirilmeleri talimatı⁴¹ verilmiştir. 25 Kasım 1915'ten itibaren vilayetlere gönderilen emirlerle de kış mevsimi dolayısıyla sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiş⁴², 21 Şubat 1916'da bu emir, Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilayetlere tebliğ edilmiştir⁴³. Osmanlı Hükümeti, ilk emirden yirmi gün sonra, yani 15 Mart 1916 tarihinde vilayetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci bir genel emirle, Ermeni sevkiyatının durdurulduğunu ve bundan sonra hiçbir sebeple sevkiyat yapılmamasını⁴⁴ bildirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Osmanlı Hükümeti 4 Ocak 1919 tarihinde göçe tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmelerine imkân veren bir kararname çıkarmıştır. Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere talimat verilmiş ve gereken tedbirler alınmıştır⁴⁵. Bu kapsamda tıpkı zorunlu göç kararı alındığında yapıldığı gibi, geri dönecek mülteciler için ödenek tahsisi yapılmıştır.

Hükümetin geri dönüş kararnamesi azınlık basını tarafından kamuoyuna duyurulmuş ve geri dönüş kararı Ermeniler tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bu kapsamda Verçinlor adlı gazetenin 5 Ağustos 1918 tarihli nüshasında Ermeni halkının Hükümete ve padişaha müteşekkîr oldukları yazılmıştır⁴⁶. Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan Efendi de Sadrazam İzzet Paşayı ve diğer devlet erkânını

³⁹ Hikmet Özdemir, vd., age, s. 72; US Archives NARA 867.4016/193, Copy No: 484

⁴⁰ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, age, s. 67-68; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî: No. 54-A/226

⁴¹ Yusuf Halaçoğlu, age, s. 81-82

⁴² Dahiliye Nezareti Şifre kalemî, Şifre No: 57/273, 58/124, 58/161, 59/123, 60/190

⁴³ Yusuf Halaçoğlu, age, s. 81

⁴⁴ Dahiliye Nezareti Şifre kalemî, Şifre No: 62/21(EK-30)

⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı âli Evrak Odası, Şifre No: 341055

⁴⁶ İbrahim Ethem Atnur, agm, s.122

ziyaret ederek alınan karardan dolayı cemaati adına Hükûmete teşekkürlerini sunmuştur.⁴⁷

Karardan sonra daha önce göç ettirilmiş olan çok sayıda Ermeni ve Rum Osmanlı topraklarına dönmeye başlamıştır. Geri dönerek yerleştirilen Ermeni ve Rumların sayısı 1919 yılı şubat ayında 145.000 kişiye, nisan ayında 270.000 kişiye, 3 Şubat 1920 tarihinde ise 335.883 kişiye ulaşmış⁴⁸, muhtaç muhacirlerin sevk, iâşe ve iskân masrafları da seferberlik tahsisatından karşılanmıştır.

İstanbul'a gelen muhacirler için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından iki otel, bir misafirhane kiralanmış ve 35 çadır kurulmuş, binden fazla kimseye yemek hazırlayabilecek kapasitede dört baraka Almanlardan satın alınarak muhacirlerin hizmetine sunulmuş, muhacirler düzenli olarak sağlık kontrolünden geçirilmiş ve muhacirlere sıcak çorba ve yemek çıkarılmıştır⁴⁹.

Geride dönen gayr-ı Müslim muhacirlerin cemaatlerine ait kilise, okul ve gelir getiren gayri menkulleri kendilerine iade edilmiş⁵⁰, zorunlu göçe gönderilmeden önce kendi rızası ile mallarını satanlar dahi istedikleri takdirde aldıkları parayı iade edip mallarını geri alabilmişlerdir⁵¹. Geride dönen Ermenilere emval-ı menkul ve gayr-ı menkullerinin %98'i iade edilmiştir⁵². Ancak Doğu Anadolu'dan Rus istilasını ve Ermeni çetecilerden kaçmak için göç etmek zorunda kalan muhacir Türklerin bir bölümü göç ettirilen Ermenilerin geride bıraktıkları evlerine yerleştirildiğinden Ermeniler geri dönünce Türklerin yerleştirildikleri evleri terk etmeleri emredilmiş, bu durum mülteci Türklerin ortada kalmasına neden olmuştur.

Geride Dönen Ermenilerin Düşmanla İşbirliği

Geride dönüş kararnamesi ile Anadolu topraklarına dönen Ermeniler Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde bağımsız bir Ermenistan kurma hayali ile bu defa da Fransız işgal kuvvetleriyle işbirliği yapmışlardır. Türk İstiklal Harbi sırasında özellikle Fransızlar tarafından Antep, Maraş ve Adana'da önemli miktarda Ermeni iskân edilmiş; Mısır'a gitmiş bulunan Musa Dağı Ermenilerinden toplanan gençler, "Kıbrıs Monarga Ermeni Lejyonu Kampı'nda" eğitilerek Fransız

⁴⁷ İbrahim Ethem Atnur, agm, s.124; Atı, 23 Teşrin-i Evvel 1334(22 Ekim 1918 No: 10390

⁴⁸ Atnur, agm, s.131; İleri, 3 Şubat 1336/1920, No:745

⁴⁹ Recep Çelik, Tehcir Sonrası Geride Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries), Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2015 (67-94), s. 81-82

⁵⁰ Atnur, agm. s.136; Atı, 28 Teşrin-i Sani 1334/28 Kasım 1918, No: 320, İleri, 16 Şubat 1335/1919, No: 399-17

⁵¹ Atnur, agm, s.136; Bilal Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, Ankara, 1978, C.1, s.57

⁵² Bülent Bakar, "Ermeni Tehciri", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Ankara, 2009, s. 200-212

üniformasıyla Anadolu'ya sevk edilmiştir⁵³. Ermenilerin Fransız işgal kuvvetlerine sağladığı destek Boghos Nubar Paşa tarafından da şu sözlerle ifade edilmektedir:

“1919 ve 1920'de ise Kemalistler Fransız askerlerine taarruz ettiklerinde, Ermeniler Fransa için savaştılar. Maraş, Haçin(Saimbeyli), Pozantı ve Sis (Kozan)'de de durum bu idi. Fransızlar Antep'i Ermeniler sayesinde geri almayı başarmışlardır. Bu yüzden Ermeniler Kilikya'da Fransa'nın mütefikidirler”⁵⁴.

Savaş sırasında Fransız idaresindeki Ermenilerin Anadolu'daki Türk nüfusun yok edilmesi hedefine yöneldiği Rus tarihçi İrandust'un “Kemalist Devrimin İtici Güçleri” adlı eserinde aşağıdaki sözlerle ifade edilmektedir: “Fransızların oluşturduğu Taşnak'lardan müteşekkil jandarma birlikleri Türk nüfusa karşı kitlesel cinayetlere giriştiler. Ermeni çeteleri sırayla köylerin bütün halkını kılıçtan geçirdi. Türk nüfusunun fiziksel olarak ortadan kaldırılması programı tamamen bilinçli şekilde işgalcilerin yönetiminde yürütüldü”⁵⁵.

Ermeniler Fransız ordularında olduğu gibi, İngiliz ordularında da Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır. Bununla ilgili olarak İngiliz mareşali Allenby, Şam'ın güneyinde Türkler ile yaptığı savaşta, yanında 8.000 Ermeni savaşçının mevcut olduğundan⁵⁶ bahsetmektedir.

Esasen tarihin hangi döneminde Türkler' e karşı yapılmış bir savaş varsa, Ermeniler düşman devletin saflarında yer alarak Türkler' e karşı savaşmış ve sivil Türkleri de katletmiştir: Balkan Savaşları sırasında Antranik Ozanyan komutasında Bulgar Ordusu'nun öncü birlikleri olarak⁵⁷, 1. Dünya Savaşı'nda Doğu cephesinde Ermeni Kolordu Komutanı Nazarbekyan ve 1. Ermeni Gönüllü Alayı Komutanı Antranik Ozanyan komutasında Rusların öncü birlikleri Olarak,⁵⁸ Filistin-Suriye cephesinde İngilizlerin öncü birlikleri olarak, İstiklal Harbi'nde ise Fransızların öncü birlikleri olarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardır.

⁵³ Hikmet Özdemir vd., age, s. 141

⁵⁴ Hikmet Özdemir vd., age, s. 137; US Archives, NARA; T1192, Roll 4, 860J.01/431

⁵⁵ Mehmet Perinçek, “Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi”, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2012, s.228, Belge No:100; İrandust, *Dvijuşie Silü Kemalistskoy Revolyutsii, Gosudarstvenoe İzdatelstvo*, Moskova,-Leningrad, 1928, s. 67,69

⁵⁶ Hikmet Özdemir vd., age, s. 140; *The New Near East*, Volume 6, Nu 7, January 31, 1920, s. 28

⁵⁷ Suzan Ertürk, I. Balkan Savaşı'nda Bulgar Ordusundaki Anadolu Ermenileri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (Kıs 2012), s.121-140

⁵⁸ Bülent Yıldırım, “Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 148-151

Mondros Mütarekesi'nden sonra da Karadeniz'de İngiltere ve Yunanistan'ın desteğiyle Rum Pontus Devleti'ni kurmak için isyan eden Rumlarla işbirliği yaparak bölgedeki Türk nüfusunu yok etmeye çalışmışlardır.⁵⁹

Rus ve Ermeni Devlet Adamlarının İfadeleri

Osmanlı Devleti'nin göç kararını almakta haklı olduğu değerlendirilmesi sadece Türklere ait değildir. Ermenilerin düşman ordularına katılarak kendi devletine karşı savaştığına ilişkin yüzlerce resmi rapor bulunmaktadır. Rusya'nın Kafkasya Valisi Kont Varontsov Daşkov'un Rus Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği, aşağıda bir bölümü verilen 6 Şubat 1915 tarihli resmi rapor⁶⁰ bunlara bir örnektir:

“Zeytun Ermenileri temsilcisi Kafkas orduları karargâhına geldi. Yaklaşık 15.000 Ermeni'nin Türk ordusunun ikmal yollarına saldırmaya hazır olduğunu bildirdi”.

Birçok yabancı tarihçinin yanı sıra o dönemde yaşayan bazı Ermeni devlet adamları da Osmanlı Devleti'nin aldığı zorunlu göç kararının haklılığını kabul etmektedir. 1918 yılı temmuz ayında kurulan Ermenistan Devleti'nin ilk başbakanı Ovanes Kaçaznuni tarafından 1923 yılı nisan ayında Bükreş'te yapılan Taşnaksutyun Partisi'nin toplantısında sunulan ve aşağıda özeti verilen raporda⁶¹ da Osmanlı Devleti'nin haklılığına vurgu yapılmaktadır:

“1914 kışı ve 1915 yılının ilk ayları, Taşnaksutyun da dahil olmak üzere, Rusya Ermenileri açısından bir heyecanlanma ve umut dönemiydi. Biz kayıtsız şartsız Rusya'ya yönelmiş durumdaydık. Herhangi bir gerekçe yokken zafer havasına kapılmıştık; sadakatimiz, çalışmalarımız ve yardımlarımız karşılığında Çar Hükümeti'nin Güney Kafkasya Ermenistan'ı ile Türkiye'nin Ermeni eyaletlerinden oluşan Ermenistan'ın bağımsızlığını bize armağan edeceğinden emindik. Aklımız dumanlanmıştı. Biz kendi isteklerimizi başkalarına mal ederek, sorumsuz kişilerin boş sözlerine büyük önem vererek ve kendimize yaptığımız hipnozun etkisiyle gerçekleri anlayamadık ve hayallere kapıldık. Türkler ise

⁵⁹ Zafer Çakmak, Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, Elazığ, 2006, Sayfa: 403-412

⁶⁰ Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden*, age, s.141, Belge No: 55; RGVIA Fond 2100, liste 1, dosya 558, yaprak 172

⁶¹ Türkkaya Ataöv, “An Armenian Source: Hovannes Katchaznoui”, *Ankara University Faculty of Political Science*, Ankara, 1985, s. 3-13

ne yaptıklarını biliyorlardı ve bugün pişmanlık duymalarını gerektirecek bir husus bulunmamaktadır."⁶²

"The Armenian Revolutionary Federation (Dashnaksoution) Has Nothing To Do Any More" adıyla Ermeni İstihbarat Servisi tarafından 1955 yılında bazı bölümleri basılan Kaçaznuni'nin raporunun yer aldığı kitap daha sonra içerdiği bilgilerin gerçekleri ortaya koyması nedeniyle Ermenistan'da yasaklanmış, ayrıca kitabın çeşitli dillerde basılmış olan nüshaları Taşnaklar tarafından Avrupa kütüphanelerinden toplatılmıştır. Kitabın toplatılması 1915'te yaşanan olayların dayandığı gerçeklerin dünya kamuoyundan saklanmaya çalışıldığını göstermektedir.

Ermeniler Tarafından Katledilen ve Mülteci Durumuna Düşürülen Türkler

Birinci Dünya harbi yıllarında ve takip eden süreçte kendi devletine ihanet ederek düşman tarafına geçtiği ve geride kalanlarla da çeteler teşkil ederek düşman kuvvetleri ile birlikte kendi ülkesinde yaşayan masum sivil halkı katlettiği için göç ettirilen Ermenilerin kayıplarına ilişkin olarak her gün birçok haber, kitap, film gündeme taşınarak Osmanlı Devleti'nin başvurduğu göç uygulaması bir soykırım olarak sunulurken, göç kararının alınmasında en önemli neden olan Ermenilerin, Türklere ve özellikle masum sivil halka karşı uyguladıkları ve soykırım olarak adlandırılacak toplu katliamdan hiç söz edilmemesi dikkat çekicidir.

Prof. Dr. Justin McCarthy'nin tespitlerine göre 1912-1922 yılları arasında Ruslar ve Ermeniler tarafından Türkiye'nin doğu vilayetlerinde öldürülen Türklerin sayısı 1.189.132 kişi olup bunların illere göre dağılımı şu şekildedir⁶³:

⁶² Ovanes Kaçaznuni, "*Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*", Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 4-5; "*The Armenian Revolutionary Federation (Dashnaksoution) Has Nothing To Do Any More*", Armenian Information Service", New York, 1955

⁶³ Justin McCarthy, "*Ölüm ve Sürgün*", Çeviren: Bilge Umar, İnkılap Yayınları, Ankara, 1995, s. 273

Vilayet	Katledilen Nüfus	Kat. Nüf. Oranı
Van	194.167	% 62
Bitlis	169.248	% 42
Erzurum	248.695	% 31
Diyarbakır	158.043	% 26
Mamurat-il Aziz	89.310	% 16
Sivas	186.413	% 15
Halep	50.838	% 9
Adana	42.511	% 7
Trabzon	49.907	%4
Toplam	1.189.132	% 24

Yukarıda adı verilen vilayet isimleri Osmanlı Devleti'nin o döneme ait idari taksimatındaki vilayet isimleridir. O dönemdeki vilayetler günümüz idari taksimatında birden fazla ili ihtiva etmektedir. Osmanlı idari taksimatında Van vilayetine Hakkâri ili, Bitlis vilayetine Siirt ve Muş illeri ile Ardeşen ve Genç ilçeleri, Diyarbakır vilayetine Mardin ili, Mamurat-ül Aziz vilayetine Malatya ve Tunceli illeri, Sivas vilayetine Amasya ve Tokat illeri, Halep vilayetine Urfa ili, Adana vilayetine Mersin ili, Trabzon vilayetine Gümüşhane ve Rize illerinin de dahil olduğu dikkate alındığında Rus ve Ermenilerin günümüz idari taksimatındaki 20 il hudutları içinde kalan Türk ve Müslüman ahaliyi katlettikleri ortaya çıkmaktadır.⁶⁴

Öldürülen Türklerden 518.105' inin⁶⁵ Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda detaylı belgeleri bulunmaktadır. McCarthy tarafından verilen rakamlar incelendiğinde Erzurum vilayetinin Müslüman halkının %31'inin, Bitlis vilayetinin Müslüman halkının %42'sinin, Van vilayetinin Müslüman halkının ise %62'sinin Rus ve Ermeniler tarafından katledildiği ortaya çıkmaktadır.

⁶⁴ Ömer Lütfi Taşcıoğlu, "Belgelere Göre Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi, Siyasi ve Hukuki Gerçekler", Nobel Akademik Yayıncılık, Yayın No:1174, Ankara, 2015, s.261; Tuncay Öğün, "Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)", Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 37, 276-279; "Müslüman Muhacirler", Tasvir-i Efkâr, 11 Mayıs 1919, s. 2

⁶⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nın "Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919) ve Cilt-II (1919-1921)", Ankara, 2001, s. 1054

Türkiye coğrafyasındaki katliamın yanı sıra, Trans Kafkasya’da (Bakü, Gence, Tiflis, Kutaisi, Kars ve Erivan (Revan) bölgelerinde) Ruslar ve Ermeniler 413.000 Türk ve Müslümanı daha katletmiştir. Halen Ermenistan’a başkentlik yapan ve 1828 yılına kadar Revan Türk Hanlığının merkezi olan Erivan bölgesinde 1914 yılı itibariyle 270.000 Türk yaşarken bu rakamın 1926’da SSCB’nin yaptığı resmi nüfus sayımlarında 89.000’e indiği⁶⁶ tespit edilmiştir. Yani bölgedeki Türk nüfusunun %67’si yok olmuştur. Günümüzde ise Erivan’da yaşayan tek bir Türk bile yoktur. Benzer şekilde 1897 yılı itibariyle 145.582 Türk’ün yaşadığı Kars ilinin nüfusu 1922 yılı sayımlarında 73.959 kişiye düşmüştür. Yani bölgedeki Türk nüfusunun %51’i yok edilmiştir⁶⁷.

1914-1922 yılları arasında Anadolu coğrafyasında katledilen 1.189.132 Türk ve Müslümana, Trans Kafkasya’da katledilen 413.000⁶⁸ Türk ve Müslüman eklendiğinde Rus ve Ermeniler tarafından katledilen Türk ve Müslümanların sayısı 1.602.132’ye ulaşmaktadır. Justin McCarthy “Ölüm ve Sürgün” adlı eserinde resmi istatistiklere dayalı olarak Türk ve Müslüman halkın kayıplarını hesaplama yöntemini açıklarken aşağıdaki ifadeyi kullanmaktadır:

“Ben Müslümanların yüksek oranda ölüm telefatına uğradığını ortaya koymak isterken, abartmalı hesaplamalara dayandığım yolunda eleştirilere fırsat vermemek için daima kendi tezimin aleyhine olacak sayıları esas tutmak ilkesini kabullendiğimden; metinde verdiğim, Müslümanların ölüm telefatına ilişkin sayıların, gerçek ölüm telefatına göre düşük kaldığı varsayılabilir.”⁶⁹

Nitekim 4 Haziran 2009’da ABD’nin Huffpost World’te bir makale yazan ABD eski Başkanı Ronald Reagan’ın hukuk danışmanı Bruce Fein: *“Ermeni papazı Vahan Vardapet Osmanlı Ermenilerinin sayısını 1.200.000 olarak vermektedir. Bogos Nubar Paşa ise Anadolu’dan 700.000 Ermeni’nin savaşta başka ülkelere göç ettiğini, 280.000 Ermeni’nin ise geride kaldığını ifade etmektedir. Bunların tamamı bile ölmüş olsa ölen Ermeni sayısı 280.000 kişi olur. Ermeni-Amerikan Asamblesi’nden George Montgomery ise Ermeni kayıplarının 500.000 kadar olduğunu belirtmektedir. Aynı dönemde Anadolu’da ölen Türklerin sayısı ise 2.400.000 kişidir. Ancak bundan hiç kimse söz etmemektedir. Beyaz Saray 1981’de araştırma yaptı, Ermenilerin 2 milyonun üzerinde Müslüman Osmanlı’yı katlettiği ortaya çıktı. Ermeniler, kendi arşivlerini açmıyor, çünkü bu*

⁶⁶ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 273

⁶⁷ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 273

⁶⁸ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 274

⁶⁹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 380

gerçeğin ortaya çıkmasını istemiyor”⁷⁰ ifadesiyle yukarıdaki rakamların da üzerinde Türk ve Müslümanın Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermeniler tarafından katledildiğini teyit etmiştir.

Beyaz Saray araştırması sonucunda Ermeni iddiaların asılsız olduğunun belgelendiğini ifade eden Bruce Fein, tespitlerine şunları da eklemektedir:

*“Osmanlı İmparatorluğu’nun azınlıklara karşı “müthiş” sayılabilecek bir özen gösterdiği gerçeğini unutmamak gerekir. Azınlıklar, kendi dini özgürlüklerini ve hayatlarını son derece rahat bir şekilde sürdürdü. Ermeni terör çeteleri Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa ve Rusya ile birlikte Osmanlıları öldürdü. Bu rakamın 2 milyon civarında olduğu bir gerçek. Ermeni kayıplarının ise 500 bin civarında olduğu araştırmalarla kanıtlandı. Burada asıl önemli konu, Ermenilerin ihanetidir. Osmanlı da kendisini savundu. Özellikle ABD’de yaşayan Ermeniler, soykırım yalanı ile büyük menfaat sağlıyor. ABD yönetimi de büyük paralar döndüğü için Ermenileri karşısına almak istemiyor. Ermeniler ısrarla kendi arşivlerini açmıyor. Çünkü yıllardır soykırım yalanı ile dönen getirimi kaybetmek istemiyorlar. Arşivler açıldığı anda gerçek ortaya çıkacak.”*⁷¹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında 2 milyon Türk ve Müslümanın katledilmesinin yanı sıra şehirler, kasabalar ve köyler de Ruslar ve Ermeniler tarafından haritadan silinmek istenmiştir. Savaştan önce Van’da bulunan 3.400 Müslüman evinden sadece üçü ayakta kalabilmiş, Bitlis’te bulunan 6.500 Müslüman evinin ise tamamı yok edilmiştir⁷². Köylerin durumu da şehir merkezlerinden farklı değildir. Savaştan önce Van’da bulunan 1.373 Müslüman köyünden sadece 350’si kullanılır durumda idi. Diğer 1023 köy ise Rus ve Ermeniler tarafından yerle bir edilmiştir⁷³.

Üstelik katledilen Türk ve Müslümanların durumu zorunlu göç sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin durumundan çok farklıdır. Ermenilerden ölenlerin çok büyük bir bölümü salgın hastalıklar, yol şartları gibi sebeplerle hayatını kaybederken, Ermeniler tarafından katledilen Türk ve Müslümanlar ırkçı bir saldırının kurbanı olarak ve bir etnik gurubu yok etmek kastıyla ve ağır işkenceler altında yok edilmiştir.

Diğer yandan Türk ve Müslümanların Ermeniler tarafından katledilmesi fiillerinin planlayıcılarının ve icracılarının Osmanlı Devlet bürokrasisi içinde yer alan üst düzey Ermeni devlet adamları ve Patrikhane mensupları olması, olayların kendiliğinden meydana gelen karşılıklı kırım olayları olmadığını, önceden

⁷⁰ Bruce Fein , “Lies, Damn Lies And Armenian Deaths”, *Huffpost World*, June 4, 2009

⁷¹ Bruce Fein , “Lies, Damn Lies And... agm

⁷² McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 273

⁷³ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 273

planlanmış cinayetler olduğunu da kanıtlamaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni milletvekilleri, devlet kademesindeki diğer Ermeniler, Patrikhane ve kilise papazları, yabancı konsolosluk mensuplarının da desteği ile gizliden gizliye Ermenileri teşkilatlandırma ve silahlandırma faaliyetlerini bizzat yönetmiştir. Komiteciler, bunların teşkil ettiği çeteler, gönüllü alayları, öğretmenler, papazlar, ticaret ve sanayi erbabı ve Ermeni halkının önemli bir kısmı isyan ve katliama bizzat katılmıştır⁷⁴. İsyân ve katliam öncesinde Komiteler tarafından köylere kadar iletilen 16 maddelik talimatın 6. Maddesinde; "*Cephe gerisinde 2 yaşına kadar olan bütün Müslümanlar görüldükleri yerde katledileceklerdir*"⁷⁵ ifadesi yer almaktadır. Ermeniler tarafından Türk ve Müslümanlara uygulanan katliam örneklerine bakıldığında Ermenilerin uygulamada bu talimatın bile ötesine geçerek kundak bebeklerini, hatta anne karnındaki ceninleri bile katlettikleri görülmektedir. Söz konusu fiillerin önceden talimata bağlanmış olması bu fiillerin "insanlığa karşı suç" kavramı içinde yer alan "*savaş öncesi ve savaş sırasında sivil halkın kasıtlı olarak öldürülmesi, toplu olarak yok edilmesi*" fiilleriyle ve soykırım suçunun tanımında yer alan "*bir grubun veya mensuplarının kasıtlı bir biçimde öldürülmesi, imhası veya yok edilmesi*" fiilleriyle bire bir örtüştüğünü göstermektedir.

Soykırım fiilinin oluşup oluşmadığının belirlenmesinde en önemli araç olan maddi ve manevi unsurlarının yani planlı bir cürüm kastının olup olmadığının en kolay ispatı; suçu işleyen iletişim organları aracılığı ile yaptığı konuşmaları ve açıklamaları ile plan, parti programı gibi yazılı belgeler⁷⁶ yani kaydedilmiş metinler ve/veya görüntüler gibi kanıtların bulunmasıdır⁷⁷. Yukarıda 6. Maddesi verilen ve Ermeni komite liderleri tarafından şehirlere kadar gönderilen 15 maddelik talimat, Ermenilerin Türk ve Müslümanlara karşı giriştikleri eylemlerin önceden hazırlanmış plana göre icra edildiğini göstermektedir ve bu yönüyle soykırım suçu tanımı ile tamamen örtüşmektedir.

Buna karşılık bir grubun zorla göç ettirilmesi; soykırım sözleşmesinde bu suçu oluşturan eylemler arasında yer almamaktadır. Dolayısıyla Ermeni zorunlu göçünün soykırım olarak tanımlanması hukuken mümkün değildir. Ayrıca bir

⁷⁴ Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı...*, age, s.102-103

⁷⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, No:1/2, Klasör 528, Dosya, 2061, Fihrist 21, No: 4/3671, Klasör 2811, Dosya 26, Fihrist 28, No: 1/131, Klasör 2703, Dosya 308, Fihrist 23-1, No: 4/3671, Klasör 2818, Dosya 59, Fihrist 2-25

⁷⁶ William A. Schabas, *Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*, National University of Ireland, Galway, Cambridge University Press, 2000, Schabas, 2000, s. 222

⁷⁷ Ebru Çoban, "Uluslararası Hukukta Soykırım Suçu ve Suça Zemin Hazırlayan Toplumsal Yapılar: Ruanda Örneği", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 17 (Bahar 2008), s. 52.

fiilin soykırım suçu olup olmadığını belirleme ve yargılama yetkisi fiilin işlendiği ülke mahkemeleri ile Uluslararası Ceza Mahkemesi yetkisindedir. Nitekim AIHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) Büyük Mahkemesinin 15.10.2015 tarihli Perinçek-İsviçre davası kararının gerekçeli hükmünde; “1915’te yaşanan Ermeni zorunlu göçünün uluslararası hukuka göre soykırım olarak nitelendirilemeyeceği ve bu konuda AIHM’nin yetkisinin de bulunmadığı”⁷⁸ ifade edilmiştir.

Diğer yandan zorunlu göçe tabi tutulan Ermeniler devlet tarafından katledilmemiş, işkenceye tabi tutulmamış, bunların ırzına geçilmemiş ve aç bırakılmamıştır. Oysa Ermeniler tarafından katledilen Türk ve Müslümanlar planlı olarak katledilmiş, 7 yaşından küçük kız ve erkek çocuklarının⁷⁹ ve 80 yaşındaki ihtiyarların bile ırzlarına geçilmiş⁸⁰ ve bunların büyük bir bölümü işkence ile öldürülmüştür.

Zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilere devlet yemek çıkartırken, Ermeniler bölgedeki yabancı devlet temsilcilerinin baskısı nedeniyle katletmeye muvaffak olamadıkları için esir almak zorunda kaldıkları Türk ve Müslümanlara zehirli buğdaydan yapılmış ekme yedirmek⁸¹ suretiyle zaman içinde katletmişlerdir.

Osmanlı Devleti göç ettirilen Ermenilere karşı ırkçı bir nefret saikiyle hareket etmemiş, nitekim Katolik ve Protestan Ermeniler ile kamu hizmetlerinde çalışan ve menfi faaliyetleri görülmeyen Ermenileri göç kapsamı dışında bırakmıştır. Oysa Ermeniler Türk ve Müslümanları camilere doldurarak camileri ateşe vermek suretiyle yakarak katletmiş, öldürdükleri Türk ve Müslümanların cesetlerini köpeklere yedirmiştir⁸². Söz konusu fiil soykırım suçu içinde yer alan dinsel ve ırkçı nefretin varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

Yukarıda yapılan incelemeler kapsamında Ermenilerin 1. Dünya Harbi öncesinde ve harp sırasında Türk ve Müslümanlara karşı işlediği fiiller, o dönemde soykırım fiilinin tanımı yapılmamış olduğundan “katliam ve mezalim” sözcükleriyle ifade edilmekle birlikte BM Soykırım Sözleşmesi’ndeki soykırım tanımı ile tamamen örtüşmektedir.

Diğer yandan katledilen Türk ve Müslümanların yanı sıra yörenin Müslüman nüfusunun önemli bir bölümü de katliamdan kurtulabilmek için

⁷⁸ Decision of Grand Chamber of the European Court of Human Rights; ECHR 325 (2015) 15.10.2015

⁷⁹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı’ nın “Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919) ve Cilt-II (1919-1921), s. 18

⁸⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı’ nın “Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919), s. 142

⁸¹ “Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919) s. 12

⁸² Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919) s. 2

topraklarını terk etmek zorunda kalmış ve mülteci durumuna düşürülmüştür. Justin McCarthy'nin nüfus istatistiklerinden yaptığı tespitlere göre göç ettirilen Türk ve Müslümanların bölgelere göre durumu aşağıda gösterilmiştir⁸³:

Bulunduğu Bölge	Göç Ettiği Yer	Göç Eden Nüfus
Trabzon-Erzurum Doğusu	Samsun	79.100
Erzurum	Sivas	300.000
Erzurum Doğusu-Güneyi ve Van	Mamurat-ül Aziz	80.000
Van-Bitlis	Diyarbakır	200.000
Ara Toplam		659.100
Çeşitli Bölgelerden	Diğer İllere	43.800
Genel Toplam		702.900

O dönemde bölgenin Müslüman nüfusunun 2.300.000 kişi olduğu dikkate alındığında bölgedeki Müslüman nüfusunun %30,5'inin Rus ve Ermeniler tarafından mülteci durumuna düşürüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti Muhacirin Nezareti'nin raporu ise 1. Dünya Harbi'nin son günlerindeki Müslüman göçmenlerin sayısını 868.962⁸⁴ olarak göstermektedir. Bu rakam bölgedeki Müslüman nüfusun %37,78'ine karşılık gelmektedir.

Göçe maruz kalan Türk ve Müslümanların sayısı konusunda son dönemde önemli bir belge daha ortaya çıkarılmıştır. Erzincan ili Kemah ilçesine bağlı Kerer köyünün tarihi konusunda araştırma yapan Kenan Mutlu Gürses ve Emin Kutluğ'un Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivinde bulduğu 7 Haziran 1919 tarihli belgede;

“Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van vilâyetleriyle Erzincan sancağı ahalisinden bir milyonu geçen Türk ve Müslümanın her türlü sağlık ve hayat şartlarından mahrum olarak iç bölgelere doğru göçmek mecburiyetinde kaldığı, her geçen gün şiddetlenen saldırılar ve göçler sonucunda İslâm mültecilerden 701.166 kişinin

⁸³ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 265

⁸⁴ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, age, s. 265; Arnold J. Toynbee, *“The Western Question in Greece and Turkey “ A study in the Contact of Civilizations*, Boston and New York, 1922, s. 191

öldüğü, söz konusu miktarın Hükümetin resmî kayıtlarına dayandığı, resmî kayıt dışında kalan tahminen 300.000'e yakın Müslüman nüfus da ilave edildiğinde yukarıda belirtilen dört vilâyetle bir sancak halkından ölenlerin sayısının bir milyona ulaştığı" belirtilmekte ve İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'na hem Türk hem de Ermeni ve Rum göçmenlerin savaştan önceki yerlerine geri dönebilmeleri için demiryollarından ücretsiz olarak istifade etmeleri önerilmektedir⁸⁵.

Dikkat edilirse bunlar sadece 4 vilayet ile bir sancak halkından göç edenlerin sayısıdır. Tasvir-i Efkar Gazetesi'nin 11 Mayıs 1919 tarihli nüshasında Rus istilasına uğrayan vilayetlerden göç edenlerin sayısı 1.604.031 kişi olarak verilmiş ve bunlardan resmi kayıtlara göre 701.166'sının yani %43,7'sinin göç yollarında hayatını kaybettiği belirtilmiştir⁸⁶. 701.166 rakamı yukarıda belirtilen Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivindeki 7 Haziran 1919 tarihli belgede geçen miktarla birebir örtüşmekte ve göç etmek zorunda kalan miktar bölgedeki Müslüman nüfusun %69,5'ini oluşturmaktadır.

Bunlar Rus ordusunun ve Ermeni çetelerinin saldırılarından canlarını kurtarabilmek için göç etmek zorunda kalan insanlardır ve bunların çok büyük bölümü göç sırasında Ermeni çetelerinin saldırıları sonucunda işkenceyle katledilmiştir. Söz konusu fiiller Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsünün 7/1. maddesinde; "İnsanlığa Karşı Suç" tanımı içinde yer alan ve "halkın sürülmesi, ya da zorla nakli ve öteki insanlık dışı muameleler" şeklinde sayılan fiillerle ve "Savaş Suçları" kapsamında yer alan "hukuka aykırı biçimde sürgün ya da nakil" fiiliyle örtüşmektedir.

Bunlara buldukları bölgelerde katledilen ve Osmanlı belgelerinde katil ve maktullerin kimlik bilgileri ile katledilme şekilleri ayrıntılı olarak verilmiş bulunan 518.105⁸⁷ Müslüman da eklendiğinde Ermeniler tarafından katledilen Müslüman nüfus 1.931.105 kişiye ulaşmaktadır. Yukarıda yapılan incelemeler sonucunda 1. Dünya Harbi yıllarında zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerle, Rus işgali ve Ermeni katliamı nedeniyle ölen Türk ve Müslüman kayıplarının mukayese sonuçları aşağıda sunulmuştur:

⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı: 2487/10, 8 N.1337 (7 Haziran 1919)

⁸⁶ Tuncay Öğün, "Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayet-i Şarkiye Mültecileri (1915-1923)", Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 37; "Müslüman Muhacirler", Tasvir-i Efkar, 11 Mayıs 1919, s. 2

⁸⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nın "Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919) ve Cilt-II (1919-1921)", Ankara, 2001, s. 1054

Ermenilerin 1. Dünya Harbindeki Kayıpları	
George Montgomery'ye Göre	500.000 ⁸⁸
Kara Schemsi'ye Göre	250.000-300.000 ⁸⁹
Papaz Vahan Vardapet'e Göre	280.000 ⁹⁰
Osmanlı Devleti Arşiv Belgelerine Göre	56.610 ⁹¹
Türk ve Müslümanların 1. Dünya Harbindeki Kayıpları	
Bruce Fein'e Göre	2.400.000 ⁹²
Kara Schemsi'ye Göre	2.000.000 ⁹³
Osmanlı Devleti Arşiv Belgelerine Göre	1.931.105 ⁹⁴
Justin McCarthy'ye Göre	1.602.132 ⁹⁵

SONUÇ

Osmanlı Ermenileri Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Anadolu coğrafyasının büyük bir bölümünde isyanlar çıkararak düşman saflarına geçmiş; Bulgar, Rus, İngiliz ve Fransız ordularının öncü birlikleri olarak Türk ordusuyla savaşmış, bir bölümü ise silahlı çeteler teşkil ederek masum sivil halkı katletmiştir. Söz konusu fiiller gerek o dönemdeki gerekse günümüzdeki devletlerin ceza yasalarında vatana ihanet suçunu oluşturmakta ve bu suç için bu ülkelerin yasalarında idam ya da müebbet hapis cezası öngörülmektedir. Buna rağmen Osmanlı Devleti isyancı Ermenileri yabancı devletlerin de baskıları sonucunda çoğu kez affetmiş, ancak affedilenler yeniden isyan ederek düşman orduları lehine faaliyetlerine ve sivil halkı katletmeye devam etmiştir. Ermeni isyanları savaşın sonucunu etkileyecek boyuta erişince ve masum sivil halka karşı girişilen katliamlar bölgenin nüfus yapısını değiştirmeye başlayınca Osmanlı Devleti bağımsız bir Ermenistan kurmak için belli bölgelerde çoğunluk sağlamak

⁸⁸ Bruce Fein , “Lies, Damn Lies And... agm

⁸⁹ Kara Schemsi – *Les Turcs et La Question D'arménie*, Ceneve, 1918, s.13

⁹⁰ Bruce Fein , “Lies, Damn Lies And... agm

⁹¹ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler.*, age, s. 77; Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi: No. 57/51, 57/71, 59/244, 56/140, 55-A/144, 54/406, 54-A/73, 54-A/248, 57/110

⁹² Bruce Fein , “Lies, Damn Lies And... agm

⁹³ Kara Schemsi , age s.13

⁹⁴ Bu miktarın 518.105'i Anadolu'da, 413.000'i Kafkasya'da Ermeniler tarafından katledilen, 1.000.000'u ise Ermeni katliamından kurtulmak için göç eden ve yollarda hayatını kaybeden Türk ve Müslümanların sayısıdır.

⁹⁵ Bu miktarın 413.000'i Kafkasya'da katledilen Türk ve Müslümanların sayısıdır

amacında olan isyancı Ermenileri kendi toprakları içindeki savaş yaşanmayan bölgelere göç ettirmek zorunda kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'daki Ermenilerinin bir bölümü kendi istekleriyle başka ülkelere göç etmiş, bir bölümü ise göç kararına tabi olmamak için din değiştirerek Müslüman olmuştur. Göç ettirilen 438.758 Ermenin %87'si salimen göç yerlerine ulaşmıştır. Göçler sırasında büyük bölümü salgın hastalıklardan olmak üzere 56.610 Ermeni hayatını kaybederken Anadolu'da 518.105, Trans Kafkasya'da ise 413.000 Türk ve Müslümanın Rus ve Ermeniler tarafından katledildikleri belgelerle kanıtlanmıştır.

Ermeni zulmünden kaçmak için göç etmek zorunda kalan Türk ve Müslümanların sayısı (1.604.038) ise zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin (438.758) 3,5 katından fazladır ve bunların üçte ikisi (1.000.000) yollarda hayatını kaybetmiştir. Bu miktar Ermeniler tarafından buldukları bölgelerde katledilen Türk ve Müslümanların sayısına eklendiğinde öldürülen Türk ve Müslümanların sayısı 2 milyona ulaşmaktadır.

Ermenistan asılsız soykırım iddialarını ısrarla savunmanın yanı sıra zaman zaman Türkiye'den toprak taleplerine varan isteklerde bulunmakta⁹⁶, konuyu dünya kamuoyunda sürekli canlı tutmaya çaba harcayan aktif bir politika izlemektedir.

Diğer yandan son yıllarda Türkiye topraklarında Kürdistan kurmak isteyen ayrılıkçı unsurlarla Ermeniler arasındaki işbirliğinin de giderek güçlendiği gözlemlenmektedir. Bu kapsamda BDP ve HDP ile Ermenistan Taşnak Partisi arasında peş peşe toplantılar yapılmakta ve bu toplantılar sonucunda; "Batı Ermenistan ile Kürdistan toprakları konusunda Ermeni-Kürt işbirliği imkânlarının araştırılmasının yanı sıra iki millet arasında diğer işbirliği konularının ele alındığına" ilişkin açıklamalar⁹⁷ yapılmaktadır. Bu gelişmeler Ermeni sorununun ayrılıkçı Kürt sorunu ile birlikte Türkiye açısından bir beka sorunu haline geldiğini göstermektedir.

Yukarıdaki tespitler; Ermeni sorununda Türkiye Cumhuriyeti tarafından bugüne kadar uygulanan savunma stratejisinin değiştirilmesinin ve Ermeni katliamları nedeniyle topraklarını terk etmek zorunda kalan Türklerin durumları ile 1. Dünya Harbindeki Türk ve Müslüman kayıplarını ön plana çıkaracak araştırma ve çalışmalara ağırlık verilmesinin Türk tarafı açısından gerekli bir yöntem olduğunu göstermektedir.

⁹⁶ ARF's Statement of Demands for Justice for the Armenian Genocide, Asbarez, June 23, 2014

⁹⁷"BDP, ARF Hold High-Level Meeting in Istanbul", *The Armenian Weekly*, November 12, 2013

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1. Osmanlı Arşivleri:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı: 2487/10, 8 N.1337 (7 Haziran 1919)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nın "Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919) ve Cilt-II (1919-1921), Ankara, 2001

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi: No. 53/305, 54-A/226, 54-A/366, 55-291, 54/406, 54-A/73, 54-A/248, 55-341, 55-A/17, 55-A/77, 55-A/135, 55-A/144, 56/140, 57/110, 55-A/17, 57/51, 57/71, 57/273, 58/124, 58/161, 59/123, 60/190, 59/244, 62/21(EK-30)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü 2. Şube Arşivi No: 2D/13, 68/71, 10/73 Ek.2-3, 68/71, 68/80- 81-83-84, 68/101, 63/54, 93/120

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı âli Evrak Odası, Şifre No:341055

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti, Mütareke No: 43/17(EK-XX)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti, Hazine-i Evrak, Karton 178, Dosya:23.

2. Genelkurmay Arşivi:

Genelkurmay ATASE Arşivi, No: ½, Kls:528, Dos:2061, Fih:21-18, No: 4/3671

3. Amerikan Arşivi:

Amerikan Milli Arşiv ve Araştırma İdaresi (US Archives NARA) 867.48/271: Ek 310, 867.4016/193, Copy No: 484, T1192, Roll 4, 860J.01/431, 867.4016/2007

Annual Report of the Commissioner General of Immigration of the Secretary of Labor, Government Printing Office, Beginning1895-1932

4. Rus Arşivi:

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi: RGVİA, Fond 2100, liste 1, dosya 558, yaprak 172

B. Diğer Resmi Dokümanlar

League of Nations (Cemiyet-i Akvam) Resmi Gazetesi, 21.9.1929

Decision of Grand Chamber of the European Court of Human Rights; ECHR 325 (2015) 15.10.2015

C. Kitaplar

- Ata, Ferudun, “*İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005
- Ataöv, Türkkaya, “*An Armenian Source: Hovannes Katchaznouni*”, Ankara University Faculty of Political Science, Ankara, 1985
- Bakar, Bülent, “*Ermeni Tehciri*”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı’nın “*Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri Cilt-I (1914-1919) ve Cilt-II (1919-1921)*”, Ankara, 2001
- Brune, Horst, *Hochverrat und Landesverrat, in rechtsvergleichender Darstellung auf Grund der neuesten strafrechtlichen Entwicklung*, Breslau Neukirsch, 1937
- Çiçek, Kemal, “*Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003
- Halaçoğlu, Yusuf, “*Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları Sayı 90, Ankara, 2001
- İrandust, “*Dvijuşie Sili Kemalistskoy Revolyutsii, Gosudarstvenoe İzdatelstvo*”, Moskova-Leningrad, 1928
- Kaçaznuni Ovanes, “*Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok*”, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005
- Kara Schemsi, “*Les Turcs et La Question D’arménie*”, Ceneve, 1918.
- Karpat, Kemal, “*Osmanlı Nüfusu (1880-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*”, İstanbul, 2003.
- Mc Carthy Justin, “*Muslims and Minorities*”, The New York Press, New York and London, 1983.
- McCarthy, Justin, “*Ölüm ve Sürgün*”, Çeviren: Bilge Umar, İnkılap Yayınları, Ankara, 1995
- Öğün, Tuncay, “*Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*”, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004
- Özdemir Hikmet, Çiçek Kemal, Turan Ömer, Çalık Ramazan, Halaçoğlu Yusuf, “*Ermeniler: Sürgün ve Göç*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Perinçek, Mehmet “*Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*”, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2012
- Schabas, William A., “*Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*”, National University of Ireland, Galway, Cambridge University Press, 2000.

Süslü, Azmi, “Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No:5, Ankara, 1990

Şimşir, Bilal, İngiliz Belgelerinde Atatürk, Ankara, 1978.

Taşcıoğlu, Ömer Lütfi, “Belgelere Göre Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi, Siyasi ve Hukuki Gerçekler”, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2015

Taşcıoğlu, Ömer Lütfi, “Türk-Ermeni İlişkilerindeki Tarihsel Gerçekler”, Talat Paşa Komitesi Yayın No:1, İstanbul, 2015.

The Armenian Revolutionary Federation (Dashnaksoution) Has Nothing To Do Any More, Armenian Information Service, New York, 1955

Toynbee, Arnold J., “*The Western Question in Greece and Turkey* “A study in the Contact of Civilizations, Boston and New York, 1922

Uras, Esat, “*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*”, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Ünal, Şeref, “*Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011

Yıldırım, Bülent, “*Bulgaristan’daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014

D. Makaleler

Atnur, İbrahim Ethem, Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi, *Atatürk Yolu Dergisi* IV, 14 (1994)

Çakmak, Zafer, “Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, Elazığ, 2006.

Çelik, Recep, “Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2015 (67-94)

Çoban, Ebru “Uluslararası Hukukta Soykırım Suçu ve Suça Zemin Hazırlayan Toplumsal Yapılar: Ruanda Örneği”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 17 (Bahar 2008)

Ertürk, Suzan, “I. Balkan Savaşı’nda Bulgar Ordusundaki Anadolu Ermenileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (Kış 2012)

Fein, Bruce, “Lies, Damn Lies And Armenian Deaths”, Huffpost World, June 4, 2009

Sarıay, Yusuf, “What happened on April 24, 1915? The Circular of April 24, 1915, and the Arrest of Armenian Committee Members in Istanbul, *Int. Turkish Studies* Vol 14, Nos.1&2, 2008

E. Gazeteler ve İnternet Kaynakları

ARF's Statement of Demands for Justice for the Armenian Genocide,
Asbarez, June 23, 2014

Ati, 23 Teşrin-i Evvel 1334/22 Ekim 1918, No: 10390.

Ati, 28 Teşrin-i Sani 1334/28 Kasım 1918, No: 320.

BDP, ARF Hold High-Level Meeting in Istanbul", The Armenian Weekly,
November 12, 2013.

İleri, 3 Şubat 1336/1920, No:745.

İleri, 16 Şubat 1335/1919, No: 399-17.

Müslüman Muhacirler, Tasvir-i Efkâr, 11 Mayıs 1919.

The New Near East, Volume 6, Nu 7, January 31, 1920